

появляются первые украинскоязычные журналы, и украинский язык начинает внедряться в сферу науки и просвещения. Тогда же побеждает идея необходимости использования украинского языка во всех сферах культурной жизни. Украинские общественные деятели делают ставку на политическую обособленность Украины от России. Утверждается первая общепринятая система правописания для российской и австрийской Украины. Тем не менее большинство общественных деятелей рассматривают украинскую культуру и свой вклад в нее как неотъемлемую часть русской культуры, а русский язык еще сохраняет преобладающее значение.

На третьем, политическом, этапе начиная с 90-х гг. и вплоть до 1917 г. происходит окончательный перелом в мировоззрении украинской политической элиты. Политиза-

ция украинского общественного движения приводит к тому, что украинский язык становится неким символом государственной независимости Украины. Украинская интеллигенция перестает воспринимать себя частью общероссийской интеллигенции и переход на украинский язык закрепляет этот процесс. Новое поколение общественных деятелей политиков социалистического направления отстаивает идеи независимости украинских земель на своем национальном языке. В Западной Украине происходит стихийная «украинизация» населения – усвоение родного языка на уровне общего образования. В Восточной Украине этот процесс в 1917 г. только начинался. Система общеукраинского правописания начала утверждаться только после революции 1905 года. Однако до 1917 г. общество так и не получило украинской школы.

Дмитро Гринь,

Київський університет імені Бориса Грінченка

СОЦІАЛЬНА СТРАТИФІКАЦІЯ В МІСТАХ УКРАЇНИ 1920–30-х РОКІВ: ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА

Усвідомлення кризового стану, суворо персоніфікованої структури, нової ізоляції української історичної науки від світового наукового співтовариства призвело на початку нинішнього століття до певного розширення інтернаціональних контактів¹. Активізація цих зв'язків пов'язана насамперед з розвитком «нової соціальної історії», яка, на думку академіка В.А.Смоляя, «по суті є становим хребтом сучасної історичної науки, її своєрідною магістральною віссю, саме розвиток якої значною мірою й забезпечує поступальний рух уперед усієї історичної галузі»². Серед таких субдис-

циплін, як етноісторія, локальна історія, усна історія, історична екологія, історія сім'ї, історія сексуальності, історія злочинності, соціальна історія релігій, що виникли в контексті розвитку нової соціальної історії відповідне місце належить й урбан-історії та історичній демографії.

Проривом у дослідженні міської історії стали праці професорки Я. В. Верменич, присвячені проблемам концептуалізації міської історії як наукового напрямку, широкому комплексу теоретико-методологічних проблем сучасного містознавства³.

¹ Стельмах С., Хаусманн Г. Українська історіографія в міжнародному порівнянні / С.Стельмах, Г.Хаусманн // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2002. – Випуск 1. – С.245-247.

² Там само. – С.8.

³ Верменич Я.В. Теоретико-методологічні проблеми історичної урбаністики / Я.В.Верменич // Український історичний журнал. – 2004. – №3. – С.23-38.; Верменич Я.В. Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення / Я.В.Верменич. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – 306 с.; Верменич Я.В. Регіональна інтеграція

Свідченням розширення кола дослідників міської історії є функціонування Центру міської історії центрально-східної Європи – незалежного науково-дослідницького центру, заснованого у квітні 2004 року австрійським істориком Гаральдом Біндером і офіційно відкритого у Львові у жовтні 2006 року¹. На думку Олени Бетлій цей Центр залишається єдиною в Україні повноцінною дослідницькою інституцією, а сам він є «успішним та унікальним»². Наміри щодо консолідації істориків-урбаністів відобразились і в створенні 2012 року науково-дослідного інституту історичної урбаністики науковцями Бердянського державного педагогічного університету³ спільно з Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України та Центру урбаністичних студій НАУКМА⁴.

Внаслідок необхідності поліпшення комунікації та популяризації напрямку, Інститутом історії України НАН України та історичним факультетом Київського національного університету імені Тараса Шевченка у 2016 р. було започатковано видання журналу «Місто: історія, культура, суспільство», який, включаючи 2021 р., налічує 12 номерів⁵. На думку професора І.Патриляка, стратегія часопису полягає у зосередженні уваги на дискусійних проблемах історичного пізнання в координатах урбаністики⁶.

Зважаючи на складність міської історії як напряму історичних досліджень, автори і впродовж останніх років намагаються

в умовах глобалізації: теорії та сучасні реалії / Відповідальний редактор В.А. Смолій. – К.: Інститут історії України НАН України, 2018. – 351 с.

¹ Центр міської історії Центрально-Східної Європи [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.lvivcenter.org/uk/>

² Бетлій О.В. Міська історія: окреслення дослідницького поля / О.В.Бетлій // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки». – 2018. – Вип. 26. – С.11.

³ Константінова В., Лиман І. Науково-дослідний інститут історичної урбаністики // Місто: історія, культура, суспільство. – 2016. – № 1. – С. 44-48.

⁴ У Могилянці створено Центр урбаністичних студій [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.ukma.edu.ua/index.php/news/2126>

⁵ Місто: історія, культура, суспільство / City: History; Culture; Society [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://mics.org.ua>

⁶ Місто: історія, культура, суспільство. – 2016. – № 1. – С.6.

конкретизувати її поле. Зокрема, І. М. Ковальська-Павелко, здійснюючи «демаркацію предметних полів» історичної регіоналістики, історичного краєзнавства та історичної урбаністики, називає їх прикладними галузями історичної науки, але водночас визнає науковими дисциплінами, що мають міждисциплінарний статус, який обумовлює їх специфіку та унікальність⁷.

Не претендуючи на «вичерпний історіографічний аналіз вітчизняної й зарубіжної історичної урбаністики» та «не вдаючись у дискусію щодо визначень урбанізації», Олена Бетлій, критично порівнює позицію Я.Вермич з визначеннями «класиків міської історії», зокрема, американського соціолога та демографа Кінґслі Дейвіса та професора Лестерського університету Джеймса Дайоса. Продовжуючи характеристику різниці у тлумаченнях особливостей міської історії, авторка аналізує проблематику відповідних наукових часописів, а саме, згадуваного нами, українського журналу «Місто: історія, культура, суспільство» та міжнародного кембриджського журналу Центру міської історії в університеті Лестер «Urban History». Так чи інакше, лейтмотивом статті є теза про те, що міська історія – без перебільшення один із найскладніших, найвимогливіших, але водночас найпривабливіших напрямів історичних досліджень, залишається перспективним та невичерпним⁸. Серед завдань дослідниця визначає ґрунтовніше дослідження урбанізаційних процесів ХІХ та ХХ століть в Україні через реконструкцію історії містян з огляду на гендерні, соціальні, етнічні ідентичності. Відтак, запропонована нами стаття присвячена аналізу історіографії змін саме в соціальній структурі міського населення та характеристикі демографічних переписів як джерела для дослідження цих змін.

Як відомо, теорія класової боротьби, яка була наріжним каменем марксистсько-

⁷ Ковальська-Павелко І.М. Історична регіоналістика, історичне краєзнавство та історична урбаністика: демаркація предметних полів / І.М.Ковальська-Павелко // Грані. – 2014. – №6 (110). – С161-167.

⁸ Бетлій О.В. Міська історія: окреслення дослідницького поля / О.В.Бетлій // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки». – 2018. – Вип. 26. – С.9-17.

ленінської методології дослідження соціально-економічних відносин у суспільстві і залишалася базовою парадигмою історичних досліджень соціальної структури донедавна. Незважаючи на те, що питання соціальних змін належали до одних з пріоритетних напрямів радянської історичної науки, монографічні дослідження динаміки соціальної структури означеного періоду з'явилися лише на рубежі 1970-80-х рр.¹, а в українській радянській історіографії єдина спроба створити узагальнюючу працю з історії соціальної структури України обмежена «Очерками развития социально-классовой структуры УССР 1917-1937»². Фактично у цих працях узагальнено певний доробок досліджень кількісних та якісних зрушень у розвитку класів і соціальних верств. Серед них найбільш інтенсивно вивчалася історія робітничого класу³.

Закладена ще у 1920-х рр. концептуальна позиція ставлення до інтелігенції як до міжкласового прошарку, який має другорядну роль, не відіграє самостійної ролі у суспільних і політичних процесах, призвела до того, що її історія опинилася поза полем активного вивчення. Впродовж 1980-х – на початку 1990-х рр. з'явилось кілька публікацій Л.І.Ткачової, яка запропонувала поглибити розуміння соціальної природи інтелігенції ранньорадянського періоду⁴. Зміни у самій парадигмі

дослідження інтелігенції означеного періоду пов'язані з докторською дисертацією Георгія Касьянова⁵, якій передували декілька колективних монографій⁶.

Продовженням якісного оновлення досліджень з історії інтелігенції стали праці Ольги Коляструк, яка запропонувала оригінальне дослідження повсякденного життя інтелігенції УСРР⁷. В полі цієї ж субдисципліни згодом з'явилось цікаве дослідження Євгена Комара, присвячене соціальним аномаліям у повсякденному житті населення УСРР 20-х рр., а передусім кримінальній злочинності, алкоголізму та проституції⁸.

У другій половині 1980-х рр. Ф.Г. Турченко, який досліджував проблему діяльності «приватно-капіталістичних елементів», констатував, що «... в історіографії питання про ліквідацію експлуататорських класів декларується в загальному вигляді і на цю тему не створено жодної роботи»⁹. Проте, на межі століть історіографічний доробок значно поповнився. Аналіз сучасної української історіографії концептуальних принципів, теоретико-методологічних підходів, проблемно-тематичних напрямків історії нової економічної політики здійснено у статті Л. І. Шаповал, в якій авторка проаналізувала понад сорок публіка-

¹ Изменения социальной структуры советского общества (октябрь 1917 -1920). – М., 1976; Изменения социальной структуры советского общества (1921 – середина 30-х годов). – М., 1979.

² Очерки развития социально-классовой структуры УССР, 1917–1937 / АН УССР. Ин-т истории; Отв. ред. С. В. Кульчицкий. – К.: Наук. думка, 1987. – 237 с.

³ Бойко Н.К. Рабочий класс Украины в период строительства социализма (опыт анализа массовых статистических источников). – К., 1990.; Колесник В.Ф. Робітничий клас України наприкінці 20-30-х років: історіографія проблеми: Автореф. дис. ... д-ра істор. наук: 07.00.02, 07.00.09 / Київ. держ. ун-т. – К., 1991.; Резницкая М.В. Рабочий класс Украины в период социалистической реконструкции народного хозяйства (1926 – 1937). Очерк историографии проблемы. – К., 1977.; Шаталина Е.П. Развитие социальной структуры рабочего класса Украинской ССР (30-е годы). – К., 1988.

⁴ Ткачова Л.І. Деякі питання формування радянської інтелігенції (20-ті – початок 30-х рр.) / Л.І.Ткачова // Український історичний журнал. – 1981.– №2. – С.69-78.; Ткачова Л. І. Соціальне обличчя української інтелігенції 20-30-х років / Л.І.Ткачова // Проблеми історії України: факти, судження пошуки. – 1992. – Вип. 2. – С. 68-74; Ткачова Л. І. Дореволюційна інтелігенція в радянській тоталітарній системі / Л.І.Ткачова //

Проблеми історії України: факти, судження пошуки. – 1994. – Вип. 3. – С. 49-57.

⁵ Касьянов Г.В. Інтелігенція Радянської України 1920-х – 30-х років: соціально-історичний аналіз: Автореф. дис. ... д. і. н. – К., 1993. – 32 с.

⁶ Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки. / В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов, С. В. Кульчицький. – К., 1991; Касьянов Г. В., Даниленко В. М. Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-ті роки) / В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов. – К., 1991.

⁷ Повсякденне життя інтелігенції УСРР в 1920-ті рр.: сучасний теоретико-методологічний та історіографічно-джерелознавчий дискурс : дис. ... д-ра іст. наук № 07.00.06. / О.А. Коляструк. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2010. – 510 с.; Коляструк О. А. Інтелігенція УСРР в 1920-ті роки: повсякденне життя / О. А. Коляструк. – Харків: Раритети України, 2010. – 386 с.

⁸ Комар Є. Г. Соціальні аномалії у повсякденному житті населення УСРР 20-х рр. XX ст. [Текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Комар Євгеній Григорович; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – Київ, 2015. – 17 с.

⁹ Турченко Ф. Г. Начало ликвидации класса буржуазии на Украине / Ф. Г. Турченко // Вопросы истории СССР. – Харьков, 1986. – Вып.31. – С.16.

цій¹. На увагу заслуговують праці О. О. Сушка, який не тільки залучив до лабораторії наукового пошуку значний масив статистичного матеріалу,² але й намагався відтворити «соціально-історичний тип підприємців»³.

Прямий зв'язок з означеною темою має наукова література, яка базується на статистичних даних загальних та вибіркового переписів. Спроби залучення цього виду джерел стали здійснюватись відомими вітчизняними демографами та статистиками невдовзі після їх проведення ще у 1920-х рр.⁴ Єдиною ж спробою відтворення впливу нової економічної політики та радянської модернізації на міське середовище, здійсненою у 1930-х рр., стала праця відомого українського демографа Юрія Овксентійовича Корчак-Чепурківського⁵ «Короткий огляд репродукції людності УСРР»⁶, в якій аналізується відтворення населення України в 1920-х рр., дається детальна характеристика статистичних матеріалів для вивчення демографічних процесів в різних соціальних

групах. Зокрема, вперше здійснено спробу порівняльного аналізу даних демографічних переписів (всесоюзного 1926 р. та обліку міської людності УСРР 1931 р.).

З середини 1930-х рр. історико-демографічна проблематика фактично зникла з дослідницької практики. Лише в 1970-х рр. з'являються історичні праці, які базувались на комплексному, системному аналізі даних демографічної статистики як основи джерельної бази дослідження⁷. Починаючи з кінця 1980-х рр., такі розвідки відновлюються (у загальносоюзному масштабі). Зокрема, В. Б. Жиромська дослідила питання зрушень у соціальній структурі міського населення в перші роки НЕПу шляхом залучення, головним чином, матеріалів перепису 1923 та 1926 рр.⁸. У роботі зроблено наголос на Європейську Росію, хоча задля співставлення наводяться дані і по інших соціалістичних республіках. Дослідження вирізняється ґрунтовною критикою підсумків переписів, результатом якої є висновок про порівнюваність даних демографічних переписів 1920–30-х рр. практично за всіма параметрами (за виключенням деяких розбіжностей в адміністративно-територіальному поділі). Результатом розширення джерельної бази наукових розвідок В.Б.Жиромської стала монографія, що вийшла друком у 1996р. та докторська дисертація⁹. В них окреслені зміни, що сталися у демографічному та соціальному складі не тільки міського, а й сільського населення Росії та її регіонів: людські втрати, зменшення чоловічого населення, підвищена смертність та компенсаторні процеси, які розпочалися за мирних часів.

На особливу увагу заслуговують праці професора В.В.Підгаєцького¹⁰. Результатом роботи

¹ Шаповал Л.І. Висвітлення сучасними українськими істориками історії підприємництва періоду НЕПу / Л. І. Шаповал // Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць / Ред. кол.: В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов та ін. – Черкаси: Вид. Чабаненко Ю. А., 2015. – Вип. 10. – С.38-42.

² Сушко О. О. Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду НЕПу (1921–1928): історико-теоретичний аспект / О. О. Сушко. – К.: Преса України, 2003. – 251 с

³ Сушко О. О. Непмани: соціально-історичний тип приватних підприємців в УСРР (1921–1929 рр.). – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2003.

⁴ Гіршфельд А. Міграційні процеси на Україні (в світлі перепису 1926 р.). – Харків, 1930; Мінаєв С. В. Наслідки Всесоюзного перепису населення 1926 року на Україні. – Харків, 1928; Хоменко А. Сучасне українське місто в класовому відношенні (спроба соціальної характеристики). – Харків, 1925. та ін.

⁵ Юрій Овксентійович Корчак-Чепурківський – син Овксентія Васильовича Корчак-Чепурківського, визначного українського гігієніста, епідеміолога, організатора системи охорони народного здоров'я, міністра УНР, дійсного члена ВУАН. Починаючи зі студентських років працював у Інституті демографії ВУАН. Заарештований та ув'язнений після ліквідації інституту у 1938 р. Після закінчення другої світової війни працював у відділі методики статистики здоров'я в Самарканді. Повернувся до Києва у 1957 р. Помер у 1967 р.

⁶ Корчак-Чепурківський Ю. О. Відтворення населення Української РСР до початку першої п'ятирічки / Ю. О. Корчак-Чепурківський // Демографічні дослідження. – К., 1975. – Вип. III. – С. 78–114.

⁷ Васькина Л. И. Материалы Всесоюзной переписи населения 1926 года как источник по истории рабочего класса СССР / Л. И. Васькина. – М., 1972.

⁸ Жиромская В. Б. Советский город в 1921–1925 гг.: Проблемы социальной структуры / В.Б.Жиромская. – М.: Наука, 1988. – 168 с.

⁹ Жиромская В. Б. После революционных бурь: Население России в середине 20-х годов. – 2-е изд., стер. / Отв. ред. Ю. А. Поляков. – Москва; Берлин: Директ-Медиа, 2019. – 199 с.

¹⁰ Подгаецкий В.В. Социальная структура населения городов Украины в годы НЭПа (опыт многомерного статистического анализа материалов переписей 1923 и 1926 гг.): Дис. докт. ист. наук. – Днепропетровск, 1991. – 510 с.

автора стала побудова та аналіз динамічно-ї багатомірної типології соціальної структури міст. Вченим використані кількісні методи в історичному дослідженні, зокрема, кореляційний, кластерний аналіз та аналіз методом головних компонент. Безперечним позитивом є унікальність постановки проблеми в українській історіографії та демонстрація можливостей використання тогочасного програмового забезпечення у вивченні соціальної структури, що стало одночасно наслідком квантифікації історії та імпульсом до розвитку кліометрики в Україні¹. Розвиток цієї субдисципліни знайшов розвиток у роботах учнів професора Віталія Підгаєцького, зокрема В.А. Дмитрієвої², Ю.Святця³.

Причини недостатнього рівня дослідженості історії інтелігенції та приватних підприємців можна пояснити нечітким, розмитим визначенням соціального стану. Чи є «молодший обслуговуючий персонал» або «службовець» інтелігенцією?; «хазяїн, що працює з членами сім'ї» або «хазяїн-одинак» буржуазними елементами? Відповідь на ці питання можуть дати програми статистичних обстежень.

В переписах 1920-30-х рр. найбільший комплекс питань стосувався зайнятості населення. Основою принципу розподілу громадян за заняттям було джерело засобів до існування, тобто заняттям відзначали тільки ту роботу, яка відповідала зазначеному принципу. Проте, як відомо, не кожне джерело засобів існування може бути заняттям (наприклад, проживання на утриманні держави або окремих осіб: пенсіонери, стипендіати та ін., якщо вони не мають оплачуваної роботи). Таким чином, під заняттям, яке не завжди співпадало з професією, розумілась робота, що фактично виконувалась на момент перепису і давала опитуваній особі заробіток або натуральний прибуток.

¹ Кліометрика. Частина 1. Інформаційні технології та інструменти: Підручник / За ред. Проф. В. В. Підгаєцького. – Дніпропетровськ, 1998.

² Дмитрієва В.А. Концептуальна модель бази даних «Міські поселення України в роки непу» / В. А. Дмитрієва // Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України. Теорія та методи. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1995. – С. 193–198.

³ «Кліометрика. Формально-кількісні та математико-статистичні методи»: підручник. Д: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2003.

Ознаку наявності чи відсутності власних засобів до існування було покладено в основу поділу населення на самодіяльне та несамодіяльне. За програмами демографічних переписів 1920-30-х рр. самодіяльними вважали осіб, які мали самостійне джерело засобів до існування – заробіток, стипендію, пенсію тощо. Отже, до цієї категорії, крім осіб, що брали участь у виробничій діяльності, входили пенсіонери, студенти, утриманці державних установ і т.д. Все ж характеристика лише самодіяльності не може в повній мірі відобразити рівень залученості населення до сфери виробництва. З цією метою серед осіб, які мають самостійне джерело засобів існування, виділяють категорію «економічно активне населення», яка менша за чисельність самодіяльного населення на кількість осіб, які мають власний прибуток, але не мають заняття (наприклад, пенсіонери, стипендіати та ін.)⁴. В такий спосіб можна з'ясувати співвідношення між економічним «активом» та «пасивом» суспільства.

Проблема визначення «соціально-класової» структури у переписах 1920-30-х рр. вирішувалась шляхом постановки питання про становище в занятті. З огляду на важливість таких даних воно ставилось з максимальною деталізацією. про що свідчить перелік соціальних категорій⁵.

За переписами 1920-х рр. розподіл населення на соціальні категорії майже не змінювався. Принципову різницю між соціальними категоріями становить спосіб застосування їх представниками власної праці – за наймом або поза ним. За цією ознакою виділимо дві основні групи, серед яких перші, а саме робітники, прислуга та службовці наймалися на роботу, а решта – хазяї всіх рівнів та члени сім'ї, що допомагали в занятті, працювали у власному господарстві. До останньої відносяться і особи вільних професій, які мали приватну практику.

Відмінність між робітниками та службовцями обумовлювалась особливостями їх

⁴ Труды Центрального статистического управления СССР. – М.: Издательство ЦСУ СССР. – т. XVIII. – Вып. II. – С.117 (далі: Труды ЦСУ ...).

⁵ Труды ЦСУ. – Т. XX. – С. 390-391; Т. XXVIII. – С. 6; Підсумки обліку міської людності УСРР 1931 р. – Харків, Народне господарство та облік, 1933. – С.ХІ; Російський державний архів економіки. – Ф.1562. – Оп. 336, спр. 900

участі у виробничій діяльності. До робітників відносили осіб, зайнятих безпосередньо виробництвом і переміщенням матеріальних цінностей чи доглядом за виробничими механізмами. За службовців вважали осіб, участь яких у виробництві виражалась у формі нематеріальних послуг, пов'язаних безпосередньо з виробництвом або з обслуговуванням населення¹. Іншими словами, до службовців відносили осіб, які керували виробничим процесом, його технічним забезпеченням та організацією, здійснювали облік та контроль робіт, займались зберіганням та розподілом продукту, охороною безпеки, здоров'я населення, культурно-освітньою роботою і т.ін. Вже сам перелік свідчить про те, що склад цієї категорії за переписами 1920-х рр. був досить неоднорідним. Тому службовці підрозділялись на три категорії: старший, середній та молодший персонал, а за переписом 1926 р. до цієї соціальної групи було віднесено й особисту прислугу, яку у 1923 р. виокремлювали. Це пов'язано з тим, що середній та молодший персонал серед службовців і прислуга були схожі за складом, а їх функціональні обов'язки не вимагали високої кваліфікації і не були пов'язані з інтелектуальною працею. Водночас оперування даними про старший персонал службовців не дасть точної уяви про динаміку кількості кваліфікованих спеціалістів, оскільки за характером заняття та професійним складом близькими до службовців була частина представників ще однієї соціальної категорії – особи вільних професій. За переписами 1920-х рр. до них відносили лікарів, адвокатів, вчителів та ін., які мали приватну практику, та служителів культу. Отже, при розгляді питання про чисельність спеціалістів у народній освіті, охороні здоров'я і т.д. слід брати до уваги їх чисельність як серед службовців, так і серед осіб вільних професій.

Декілька соціальних категорій представляли самостійних господарів, які мали виробництво або надавали послуги. До них відносились хазяї з найманими робітниками, хазяї, що працюють тільки з членами сім'ї та хазяї-одинаки. Така градація приватних підприєм-

ців дозволяє диференційовано охарактеризувати приватний сектор, оскільки відмінності між різними групами його представників були досить суттєвими. Головною соціальною ознакою, що відрізняла ці групи, був ступінь підприємницької ініціативи, тобто рівень економічного розвитку їх господарств, який вимагав експлуатації чужої праці або праці родичів, чи передбачав ведення господарства самотужки. Відтак, до «буржуазних» верств відносили лише тих хазяїв, ведення господарства яких вимагало використання найманої робочої сили. Проте, на наш погляд, суто капіталістичний характер способу придбання засобів до існування був властивий і групі рантьє (за переписами «рент'єри»), які були віднесені до категорії «інші самодіяльні». Націоналізація великої промисловості ліквідувала прошарок осіб, які жили на проценти від наданих ними у позику грошових капіталів або на доходи від цінних паперів (акцій, облигацій тощо). Проте в період непу в Україні було немало городян, які жили на доходи від здачі у найм житлових приміщень та спекулятивної торгівлі. Саме ці особи і було віднесено до категорії «рент'єри». Виокремлення цих соціальних груп дозволяє встановити співвідношення між активною та пасивною частками «приватно-капіталістичних» верств, особливо міського населення.

Наступну соціальну групу – хазяї, що працювали тільки з членами сім'ї – складали особи, які вели господарство без застосування найманої робочої сили. До цієї категорії належали власники кустарно-ремісничих підприємств, закладів торгівлі та сільськогосподарські виробники. Близькою до категорії самостійних виробників була група «члени сім'ї, що допомагають в занятті», які являли осіб, зайнятих у сільському господарстві, почасти торгівлі та в кустарно-ремісничій промисловості. За законодавством членами сім'ї вважались виключно родичі, що мешкали разом з хазяїном і спільно вели господарство, не одержуючи за свою роботу плату в будь-якій формі.

Особливий інтерес викликає категорія хазяїв-одинаків, які хоч і належали до приватного сектору, проте за характером виробничої діяльності значно відрізнялися від двох попередніх категорій. До одинаків відносили осіб,

¹ Всесоюзная перепись населения 1926 т. Приложение к XVIII-XXXIV тт. – М., 1929. – С.12.

що працювали без будь-якої допоміжної робочої сили. Це були люди, що торгували, надавали послуги, виробляли продукцію як вдома, так і на замовлення, але не наймаючись на певний строк. Таким чином, цій соціальній категорії був властивий перехідний характер, оскільки межа між самостійним виробником та робітником була вельми нестійкою.

На середину 1930-х років соціальна структура суспільства зазнала значних змін, у зв'язку з чим і було внесено корективи до переписного листка. За переписом 1937 р. проблему відображення соціальної структури планувалось вирішити, як і раніше, за допомогою питання про становище в занятті. Але кінцевий варіант переписного листка виглядав збіднілим – крім робітників, службовців та колгоспників фіксувались лише одноосібники, кустарі, особи вільних професій та служителі культу й «інші нетрудящі елементи». Отже, зник термін «самостійний хазяїн»; кооперовані й скооперовані кустарі розглядались як одна група; служителі культу були віднесені до нетрудових елементів на відміну від 1920-х рр., коли їх фіксували як осіб вільних професій, тобто як інтелігенцію.

У 1939 р. при збереженні таких самих соціальних груп, як і в 1937 р., кустарі розділялися на кооперованих і некооперованих, окремо фіксувались робітники та службовці, які були членами колгоспів, серед колгоспників виокремлювались ті, що мали сільськогосподарське заняття та «інші». В результаті програма перепису 1939 р. була більш широкою.

Адекватне відображення соціальної структури населення неможливе без аналізу відомостей його розподілу за галузями народного господарства. Для цього в програмах кожного перепису створювались спеціальні класифікаційні схеми.

Так, за міським переписом 1923 р. окремою галуззю було виділено гірничу справу, але зовсім не фіксувались зайняті у будівництві. За наступними обстеженнями першу було включено до фабрично-заводської промисловості, а останню виокремлено. Схема розробки даних щодо галузевої структури за переписом 1926 р. та обліком 1931 р. співпадали. Але публікації останнього мають деякі переваги. Так, крім поділу за галузями праці,

було запроваджено й поділ робітників, службовців та молодшого обслуговуючого персоналу за основними галузями виробництва. Наприклад, серед «інших видів транспорту» виокремлювали водний, авіа– та автотранспорт, трамвай та інші види транспортних підприємств; в галузі «установа» виділяли охорону громадського порядку та безпеки, науку, народну освіту та соцвиховання, медично-санітарну справу та ветеринарію, народний зв'язок, господарські установи та ін.

Надстрімке зростання чисельності міського населення вимагало розвитку соціальної інфраструктури. У матеріалах перепису 1939 р. це відобразилось у деталізації галузевої структури зайнятих у сфері нематеріального виробництва. Вперше було виокремлено такі галузі праці, як житлово-комунальне господарство, охорона здоров'я, освіта, які за попередніми обстеженнями об'єднувались у галузі «Установи». Водночас архівні матеріали перепису 1939 р. мають перевагу над опублікованими у зв'язку з тим, що саме в них відображено розподіл між зайнятими на залізничному транспорті та іншому транспорту та зв'язку.

Значний обсяг підсумкових матеріалів переписів населення 1920-х рр. вміщено у багатотомному виданні «Труды ЦСУ», в яких майже повністю опубліковані підсумки переписів 1920 р. та 1923 р¹.

Слід наголосити, що матеріали жодного з радянських переписів не опубліковані в такому обсязі, як підсумки Всесоюзного перепису населення 1926 р. Основна публікація підсумків перепису включає 56 томів, які ви-

¹ Предварительные итоги переписи населения 28 августа 1920 г. // Труды ЦСУ. – Т.1, IV. – М., 1921; Итоги Всесоюзной городской переписи 1923 года. Население городов Союза ССР по занятиям. – Вып 4. Распределение городского населения по главным отраслям труда // Труды ЦСУ. – Т.XX. – Ч.2. – Вып.4. – М., 1925; Итоги Всесоюзной городской переписи 1923 года. Население городов Союза ССР по возрасту, занятиям и семейному состоянию // Труды ЦСУ. – Т.XX. – Ч.3. – Вып.1. – М., 1926; Итоги Всесоюзной городской переписи 1923 года. Побочные занятия городского населения. Несамодетельное население по занятиям самостоятельного (кормильцев). Национальный состав населения. Итоги переписи семей // Труды ЦСУ. – Т.XX. – Ч.4. – М., 1927 (Підсумки перепису володіння, забудов та квартир, а також результати промислового перепису опубліковані відповідно у томі XVII та XXVII «Трудов ЦСУ»).

давалися протягом 8-ми років, і розподілялась на сім відділів. Відомості про міське населення України у відповідності до тем розділів вміщені в XI-XIII та XVIII – XXX тт., а однотомний четвертий відділ повністю присвячений соціально-демографічній характеристиці безробіття¹.

До початку 1990-х рр. вважались знищеними матеріали перепису 1937 р., що не відповідає дійсності, адже деякі підсумки цього перепису почали публікуватись². Проте в публікаціях містяться лише вибіркові дані стосовно республік.

Фрагментарно опубліковані і дані перепису 1939 р.³. Видання обмежені загальною чисельністю населення по областях за національним та статевим складом, а відомості про вік та професійну зайнятість, рівень освіти та сімейний стан подані без розподілу на міські та сільські категорії.

¹ Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 года. Окончательные итоги. В семи отделах, 56 томах. – Отдел I. Народность, родной язык, возраст, грамотность. В 17 томах. – Т. XI. Украинская Социалистическая Советская Республика. Итоги по республике. Полесский подрайон. – М., 1929; Т. XII. То же. Правобережный подрайон. Левобережный подрайон. – М. 1928; Т. XIII. То же. Степной подрайон. Днепропетровский подрайон. Горнопромышленный подрайон. – М., 1929; Отдел II. Занятия. В 17 томах. – Т. XXVIII. Украинская Социалистическая Советская Республика. Итоги по республике. Полесский подрайон. – М., 1930; Т. XXIX. То же. Правобережный подрайон. Левобережный подрайон. – М., 1930; Т. XXX. То же. Степной подрайон. Днепропетровский подрайон. Горнопромышленный подрайон. – М., 1930; Отдел 4. Безработные. – Т. LII. – М.-Л., 1931.

² Вестник статистики. – 1990. – № 7, 8; Всесоюзная перепись населения 1937 года. Краткие итоги. – М., 1991; Всесоюзная перепись населения 1937 года: Общественные итоги. Сборник документов и материалов / Сост. В.Б.Жиромская, Ю.А.Поляков. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2007. – 320 с.

³ Численность населения СССР с подразделением на городское и сельское по СССР, союзным республикам, численность городов с населением свыше 50-ти тысяч человек. – Правда. – 1939. – 2 июля; Возрастной состав, грамотность уровень образования и распределение населения по национальным и общественным группам. – Правда. – 1940. – 29 апреля; Численность наличного населения СССР и распределение его по полу, а также на городское и сельское по республикам 17 декабря 1926 и на 17 января 1939 гг. Возрастной состав, грамотность и уровень образования населения по переписи 1939 г. // Вестник статистики. – 1956. – №6. – С.89-90; Всесоюзная перепись населения 1939 года. Основные итоги. – М., 1992.

Це вимагає від дослідника звернення до архівних матеріалів переписів, які потребують окремої характеристики, адже без них розгляд проблеми втрачає смисл. Зокрема, оригінали документів стосовно підготовки та статистичного змісту підсумків переписів 1923 та 1926 рр. зберігаються в Центральному Державному архіві вищих органів влади та управління України (фонд 582 – ЦСУ). Статистичні матеріали згруповані у відповідності з програмою переписів, тому важливий бік їх вивчення складає співставлення з публікаціями.

У фондах цього архіву нами не виявлено слідів перепису 1937 р., оскільки його проведення здійснювалось централізовано, і матеріали відправлялись до Москви. Натомість у фонді ЦСУ знаходиться шість одиниць зберігання з відомостями про чисельність та склад міського населення України за переписом 1939 р. В п'яти з них зосереджені статистичні дані про чисельність міського та сільського населення в розрізі областей і населених пунктів, а в одній обчислено професійну зайнятість населення за статтю та віком⁴. Основний масив підсумків (майже 1,2 тис. одиниць зберігання) перепису 1939 р. зосереджений у фонді Центрального Управління Народного господарського обліку (ЦУНГО) Держплану СРСР Російського державного архіву економіки. Перемонтовані таблиці підсумків цього перепису містять відомості про самодіяльне, економічно активне населення в розрізі територіальної та галузевої концентрації, типу населеного пункту, місця роботи і заняття, що дозволяє ґрунтовно дослідити соціально-класову структуру.

Отже, ліквідувати лакуни у вивченні соціальної історії зазначеного періоду, які у значній мірі існують внаслідок незатребуваності системи статистичних показників переписів населення 1920-30-х рр., можливо шляхом залучення до наукового обігу їх підсумкових матеріалів. Результати порівняння методологічних засад переписів 1920-30-х рр. свідчать про можливість порівняльного аналізу статистичних підсумків, що відповідає меті побудови динамічних рядів за соціальними та демографічними ознаками.

⁴ ЦДАВО України. – Ф.582. – Оп.11. – Спр. 1760-1765.